

irodalmi napok

NÁDASDY ÁDÁM

A világirodalom tengelyében

DANTE *COMMEDIÁJÁNAK* FORDÍTÁSAI

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a világirodalom 1321-ben kezdődik, amikor Dante befejezi a *Commediát*, melyet később a *Divina* „isteni” jelzővel láttak el az utódok, s azóta így emlegetjük: *Isteni Színjáték*. Itt mindjárt tegyünk egy kitérőt: a cím kissé félrevezető. A „commedia” szakkifejezés ugyanis nem feltétlenül színjátékot, színpadi előadás céljára készült művet jelentett, hanem olyan művet (lehetőleg epikus vagy dramatikus), melyben nem hal meg senki, pontosabban a főszereplő nem bukik el. Ilyen értelemben komédia ez, és bár szép a hagyományos magyar „*Színjáték*” cím, valójában pontatlan, inkább „Jó kimenetelű isteni történet”-nek kellene fordítani (ami persze túl körülményes volna). Érdekes, hogy a cím ellenére ez a mű mennyire ellenáll a színpadra alkalmazásnak vagy megfilmesítésnek – ritkán és kétes sikerrel történnek ilyen kísérletek.

Dante *Színjátéka* azért fordulópont az európai irodalom történetében, azért merem állítani, hogy vele kezdődik a világirodalom, mert a latin klasszicitás óta az első komoly irodalmi mű volt. A „komoly” szót nem úgy értem, hogy színvonalas, hanem úgy, hogy szándékában komoly: nem regény, nem románc, nem szerelmes történet, nem vitéz férfiak vérgőzös hősködése, nem elomló szerelmesek panaszos nyögése, hanem filozófiával, teológiával, sőt csillagászzal megpakolt, nehéz olvasmány, amely az élet és a világ alapkérdéseire keresi (és adja meg!) a választ. Dante tudta, hogy jó ezer év telt el azóta, hogy ilyesfajta komoly műveket írtak szépirodalmi céllal. Azt is felismerte, hogy latinul már ilyet nem lehet csinálni, hogy élő nyelven kell írni, mert a megrögzült, kijegecesedett latin már csak tudományos vagy jogi művek közegeként alkalmas. Persze használták mindenféle más nem-fikciós szövegekhez: a végrendeletek, útleírások, építészeti könyvek, gyógyászati eljárások nyelve is még jó ideig a latin volt, annyira, hogy például Isaac Newton 1687-ben latinul adja közre fő művét, a *Principiát*.

Dante tehát olyan fajta művet írt egy élő, a köznép által használt nyelven, azaz olaszul, amelyet azelőtt csak latinul volt szokás. Ez nagyon jó ötlet volt, mert így ötvözni tudta az általánost a partikulárisal, ami – mondják az esztéták – a jó irodalomnak lényegi vonása. A jó irodalom egy valakiről szóljon, hogy mindenkiről szóljon, egy országban játszódjon, hogy mindenütt magukra ismerjenek az olvasók,

és egy bizonyos nyelven szóljon, hogy... Itt elakad a párhuzam, hiszen ha úgy akarnám befejezni: „...hogymindenki olvashassa”, ez már a *Divina Commediára* nem áll, hiszen olaszul nem tudott mindenki. Ha Danténak az lett volna a célja, hogy mindenütt olvassák, akkor mégiscsak latinul kellett volna írnia, hiszen latinul minden írni-olvasni tudó ember akkoriban (és még jó sokáig) olvasott. Ennél azonban Dante láthatóan fontosabbnak találta a lokális-partikuláris szempont érvényesítését, és alighanem igaza volt. Mert bár a mai olvasónak fárasztó (és valljuk be, néha unalmas) a sok korabeli olasz név, hely, esemény említése, valamilyen szinten mégiscsak meggyőző, hogy itt valaki ennyire a magáét mondja, hogy ennyire szűkre is tudja venni a látószögét. Olykor, mert máskor meg éppen nagyon tágra, mint amikor Justinianus császár dióhéjban elmondja (sőt: felmondja) a Római Birodalom történetét a kezdetektől Nagy Károlyig.

Dante tehát helyesen döntött, ha művét szépirodalomként kívánta az olvasók elé tenni: erre nem alkalmas egy ezer éve holt nyelv. De ezzel egyben meg is indította a világirodalmat, pontosabban azt, amit Goethe világirodalomnak nevezett. A goethei világirodalom fogalom ugyanis a különböző nyelveken született irodalmak kölcsönös cseréjére alapszik, akár olyan értelemben, hogy a művelt olvasó az idegen nyelveken íródott műveket is elolvassa, akár úgy (s ez lett a gyakoribb), hogy a műveket kölcsönösen oda-vissza fordítják. Ez azt jelenti, hogy az egyes irodalmak fölött mintegy ernyőként borul egy fordításirodalom. Dante ezt gyakorlatilag kikényszerítette azzal, hogy olaszul írott *Commediája* – ha szabad így fogalmaznom – túl jól sikerült: az olaszul nem tudó olvasók hamar elkezdték követelni, hogy ők is megismerhessék. Talán nem is „olaszul nem tudók”-at kellene mondanom, hiszen sokan olvastak olaszul, az olasz nyelv nem olyan egzotikus vagy megközelíthetetlen, mintha kínaiul vagy szanszkritul kellene olvasni. Valóban, az olasz lírát (például egy Petrarca-szonettet), vagy a szokásos elbeszélő prózát (például egy Boccaccio-novellát) a világban sokan el tudják olvasni eredetiben. Dante *Commediája* azonban túl nehéz ehhez, a mondanivaló sűrűsége és olykor elvontsága miatt. Hiszen számos részlete nem más, mint versbe szedett filozófia vagy teológia tankönyv.

Dante tehát 1321-re megcsinálja az ókor óta az első igazán komoly, ám helyi nyelven („népnyelven”) íródott művet, s ezzel kikényszeríti, hogy fordítani kezdjék. 1416-ban elkészül az első fordítás, egy Serravalle nevű tudós olasz püspök munkája, természetesen latinra, latin prózára fordítja, értelmes kommentárral. Ezt latin fordítások egész sora követi, egészen a 18. század közepéig újra és újra lefordítják, már gyakran versben is, azaz hexameterben. Talán meglepő, hogy Dantét eleinte éppen latinra fordították, de ne feledjük: Európa-szerte minden művelt ember tudott latinul, sokkal inkább, mint olaszul. Ráadásul a latin fordítások, éppen mert a latin holt nyelv, csak a megszokott, bevett szóincset és nyelvtani alakokat használják, nincs bennük sem népies, sem régies, sem kreatív, sem nyelvújítási elem – miközben Dante olasz eredetije pontosan ezektől hemzseg, ezektől olyan nehéz (és ezek miatt is olyan korszakalkotó).

No de mitől világirodalmi egy mű? Próbáljunk a kérdésre válaszokat keresni.

Egy. Tekintsük világirodalminak azt a művet (természetesen szépirodalomról van szó), amely mindenféle nyelvre lefordítva azonos szépséggel szól. Ez valószí-

nűleg csak elméletben lehetséges. Igaz, a 20. század elején kialakult fordítói felfogásnak volt egy ilyen ideális célja – a magyar irodalomban a *Nyugat* fordítói törekedtek arra, hogy az eredetivel azonos szépségű szöveget hozzanak létre. Ez többnyire csak a tartalom rovására volt lehetséges – no de ha megváltozik a tartalom, akkor ugyanaz-e a mű? Fordítás-e még, vagy átírat, parafrázis?

Kettő. Tekintsük világirodalminak azt a művet, amelynek tartalma, cselekménye, mondanivalója mindenféle nyelven megismerhető, függetlenül eredeti formájától, nyelvi zenéjétől, stílusától, azaz szépségétől. Ez az előzőnek az ellentettje: itt a forma, a szépség mellékes, a tartalom a lényeg – mint egy jogi szövegnél. Valóban vannak ilyen művek (tipikusan ilyen a *Biblia*, bár persze csak részben szépirodalom), de az *Isteni Színjáték* biztosan ide tartozik, meg a *Rómeó és Júlia*, a *Svejk* stb. Ez jobb érv, mint az előző, de a tartalomra való koncentráció miatt kivezet a szépirodalomból: ezeket a műveket nevezhetjük közös emberi kultúrkinccsnek, ha tetszik mítoszbanknak, de ez tágabb, mint az irodalom, mert ide tartozik a *Korán* is, meg a *Piroska és a Farkas*.

Három. Tekintsük világirodalminak a világnyelven írott művet, amelyet tehát széles körben fordítás nélkül, eredetiben tudnak olvasni (legalábbis a művelt emberek). Az ilyen művet okkal lehet globális jelentőségűnek nevezni, de szerintem nem ez a világirodalom. Ez egyszerűen csak irodalom, mely valamely világnyelven (ún. „lingua franca”-n) íródott: görög, arab, latin, francia, német, angol nyelven – mikor melyik számított „nagy” nyelvnek. Ezek a művek a görög, latin stb. irodalom körébe tartoznak, akármennyien és akárhol olvassák is őket.

Négy. Vagy éppen ellenkezőleg: csak akkor számít egy mű világirodalminak, ha egy helyi nyelvről lefordítják valamely „nagy” nyelvre, világnyelvre? Azaz éppen a fordítás révén válik azzá, mintegy a fordítás keresztségén átesve lép be a világirodalomba? Hozzám ez a meghatározás áll legközelebb. Eszerint napjainkban egy angol nyelven íródott mű nem kapja meg a „világirodalom” címkét, mert jelenleg az angol a vezető nyelv, ugyanúgy, ahogy Vergilius *Aeneise* sem kapja meg, mert akkoriban meg a latin volt a vezető nyelv. Dante *Commediája* viszont megkapja, mert egy kis nyelvről (értsd az olaszról, mely sohasem volt „nagy” nyelv) lefordították latinra, angolra, vietnamira stb.

Talán mégis a második megközelítés a leghasználhatóbb, vehetjük akár szigorúbban is: az olyan művet tekintsük világirodalminak, amit sokféle nyelvre lefordítottak, közte számos „kis” nyelvre is. Vagyis az volna a világirodalom, ami – bárhol, bármilyen nyelven írták – szinte mindenhol, minden nyelven hozzáférhető. Tudom, a fenti meghatározások inkább az esszéista töprengés, mint a tudományos osztályozás világába tartoznak, de előadásomat gondolatébresztőnek szánom. Nem vettem például figyelembe, hogy a magyar hagyományban „világirodalom” alatt a nem magyar nyelven íródott műveket értik, akár nagy, akár kis nyelven születtek – ez tehát a „világ” szónak egy sajátos szakzsargoni jelentése, értsd „nem magyar”.

Mivel én angolul és németül tudok jól, átnéztem az utóbbi 60-70 év számos *Commedia*-fordítását ezeken a nyelveken. (Sok van, és egyre csak készülnek újabbak.) Azt veszem észre, hogy a hangsúly a forma felől a tartalom felé tolódik: a fordítók egyre inkább azon igyekeznek, hogy az eredetinek a mondanivalóját, tartalmát érthetően (és ami még fontosabb: félreérthetetlenül) adják vissza. Teszik ezt

még akkor is, amikor Dante szemmel láthatólag kissé rejtélyes akar lenni, vagy kerülő úton fogalmaz. Ezek a „tartalomhű” mai fordítók mintha visszatérnének a 18. századi vagy 19. század eleji fordítói gyakorlathoz, mely azt vallotta: költői műről lévén szó, az eredeti vers szépségét visszaadni hiú ábránd. Ha sikerül valamennyire, az persze nem baj, de ennek érdekében a tartalom rovására áldozatot hozni nem szabad, mert a fordító elsősorban tolmács és nem költő: feladata (sőt kötelessége, mint egy bírósági tolmácsnak) pontosan azt elmondani, amit az eredeti szerző mond. Ha szépen tudja mondani, az jó, de ha nem tudja szépen, az is jó. Dante igényes (és kissé kimódolt) rímelését, azaz hogy minden rímet háromszor használ („terza rima”), már nemigen követik a fordítók. Érdekes, hogy prózában ritkán szokás fordítani a *Commediát* (ilyen például Szabadi Sándor munkája, Bp., 2000). A fordítók valamilyen kompromisszumot alkalmaznak, hogy érzékeltessék az eredeti kötöttségét, fegyelmét, azaz ilyen értelemben a szépségét; általában egy csökkentett formaszigort alkalmaznak: például a szótagszámot tartják, de a rímet nem (így teszek én is), vagy a rímek számát kettőre csökkentik, vagy szabályosan rímtelen sorokat iktatnak be stb.

Az nagy kérdés, hogy lehet-e lírát, azaz lírai költészetet úgy fordítani, hogy a szépsége megmaradjon? Véleményem szerint nem lehet, vagy csak kivételes szerencsével, hiszen egy másik nyelv anyagából kifaragni ugyanazt a szobrot nem lehet, mert az anyag beleszól a szobrász munkájába – s ez így is van rendjén. Akkor vajon része lehet-e a líra a világirodalomnak? Igen. A versfordítás fontos tevékenység, akár kis, akár nagy nyelvre történik, de elsősorban az a feladata, hogy elmondja: miről szól a vers, mik a költő versbe foglalt érzései, gondolatai, témái. Egy jó vers esetében ez óhatatlanul egy bizonyos szépséget fog kölcsönözni a fordításnak, hiszen a mondandó előadásának ritmusa, a képek és hasonlatok sorrendje, kibontása, a szöveg lélegzése nagyon is átadható egy „tartalomhű” fordításban (sőt, annak éppen ez a feladata).

Van-e világlíra? Szerintem nincs. Lírát csak az eredeti nyelven lehet a maga szépségében értékelni. Dante műve – mely, jegyezzük meg, csak kis részben tekinthető lírainak, sokkal inkább epikus – azért olyan, amilyen, mert olaszul van; le lehet fordítani, el lehet mondani más nyelven, de vigyázni kell, hogy a tartalmat ne csonkítsuk, ne homályosítsuk, és ne is gazdagítsuk abbéli igyekezetünkben, hogy fordításunk ugyanolyan költői legyen, mint az eredeti. Ha ugyanis pontosan fordítunk egy jó költői szöveget, az garantáltan szebb lesz, mintha formai bravúrokkal, de tartalmilag hűtlenül járunk el.

A világirodalom – fogadjuk el a fenti második meghatározást – az epikus műfajokban mutatkozik a leggazdagabbnak: igen, a „sztori” könnyebben vándorol nyelvből nyelvbe, kultúrából kultúrába. Nevezhetjük a közkinccsé vált történeteket mitológiának is. Ebbe egyébként a megfilmesítést is beleértem, hiszen az is egyfajta fordítás, sőt a képregényt, meg az egyszerűsített (maiasított, gúnyosabban: lebutított) szövegkiadásokat is. A *Biblia* párhuzama ismét kínálkozik: a mai egyházaknak nem derogál a *Bibliát* egyszerűsíteni, sőt van egészen primitív angolsággal megírt fordítása (a „*Good News Bible*”). Nekem ez nem ellenszenves (és nem tiltakozom a klasszikusok, pl. egy Jókai-regény könnyebb mai nyelvre való „lefordítása” ellen sem), mert a fordítást lehet (és sokszor kell is) a befogadó szintjéhez

igazítani – ahogy a mitológiákat is az évszázadok során hol igényesen, hol ponyva-szinten mesélték újra.

Egy példa: Dante a Purgatóriumban lát egy csapatot, akik a Miserere (Könyörülj) kezdetű zsoltárt éneklék, „a verso a verso”, azaz versről versre (értsd felváltva). Én először azt írtam fordításomban, hogy „versenként felváltva énekelték”, de többek javaslatára kijavítottam arra, hogy „soronként felváltva énekelték” – mert a „vers” bibliai értelme már nem közismert, és félreérthető volna a szöveg.

Összegezve: úgy tűnik, napjainkban az ide-oda fordítások fő célja a tartalom, az információ átadása, ehhez képest másodlagos az eredeti mű (főleg költészeti mű) megformáltságának tükrözése, a „formahű” fordítás. Ha Dantét a világirodalom tengelyének tekintjük, kimondhatjuk, hogy most (tehát az utóbbi 60-70 évben) e tengely körül fordul át (vagy vissza?) a világirodalom az információs oldalra.

FÜGGELÉK: PÉLDÁK

1. Nézzük meg, hogyan fordítják különböző fordítók a *Divina Commedia* első három sorát (az első „tercinát”).

Dante: *Isteni Színjáték*, Pokol, 1:1–3.

Eredeti, 1308k.

Nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura,
chè la diritta via era smarrita.

Szász Károly, 1885

Az ember-élet útjának felén
sötét erdőbe valahogy jutottam,
mivel az igaz utat nem lelém.

Babits Mibály, 1913

Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz utat nem lelém.

Radó Antal, 1930

Az életünk ösvénye közepén
Sötét erdőbe' letem magamat,
Letévelyedve az egyenes útról.

Nádasdy Ádám, 2008

Életünk útjának feléhez érve
sötét erdőben találtam magam,
mert elvétettem a helyes utat.

Mark Musa, 1971

Midway along the journey of our life
I woke to find myself in a dark wood,
for I had wandered off from the straight path.

Császár Ferenc, 1857

Mín életünknek pálya-közepében
Homályos erdőn történt tévelyegnem,
Mert a valódi ösvényt elhibáztam.

Arany János, 1856

Az emberélet útjának felén
Zordon sötét erdő közé jutottam,
Mivel az igaz utat nem lelém;

Weöres Sándor, 1966

Az élet útjának felére érve
homályos erdőn eszméltem magamra,
egyenes ösvényről tévedve félre.

Gárdonyi Géza, 1896

Java-koromban voltam, mikor egyszer
Az erdőn járva utat tévesztettem,
S elbódulva a rengeteg vadonban
Sötét nagy fák közt találtam magam.

Baranyi Ferenc, 2003

Feleútján a földi létezésnek
egy naptalan vadonba vitt a lábam,
mivel a biztos ösvényről letévedt.

C. Sisson, 1980

Half way along the road we have to go,
I found myself obscured in a great forest,
Bewildered, and I knew I had lost the way.

A. Mandelbaum, 1984
When I had journeyed half of our life's way,
I found myself within a shadowed forest,
for I had lost the path that does not stray.

Karl Vossler, 1941
Dem Höhepunkt des Lebens war ich nahe,
da mich ein dunkler Wald umfing und ich,
verirrt, den rechten weg nicht wieder fand.

Hermann Gmelin, 1949
Grad in der Mitte unsrer Lebensreise
Befand ich mich in einem dunklen Walde,
Weil ich den rechten Weg verloren hatte.

Wilhelm G. Hertz, 1957
Als unseres Lebens Mitte ich erklommen,
Befand ich mich in einem dunklen Wald,
Da ich vom rechten Wege abgekommen.

2. A pontosság döntő mivoltára már 1929-ben felhívta a figyelmet Erich Auerbach, az egyik legjelentősebb Dante-értelmező. Idézzük egy idevágó passzusát: „...bei aller stimmungsmäßigen Suggestivkraft der höllischen Landschaften ist nirgends etwas im modernen Sinne Verwischtes oder impressionistisch Angedeutetes, sondern es herrscht eine gleichmäßig ordnende Kraft der Aussage, die gleichsam protokollierend beschreibt und auch da, wo sie sich zu Beschwörung, Mitleid, Zorn, Angst oder Schrecken erhebt, niemals die strengste Deutlichkeit verliert.” (Erich Auerbach, *Dante als Dichter der irdischen Welt*, 1929) „...a pokoli tájak összes lelki kisugárzásának ereje ellenére soha sincs olyasmi, ami – modern értelemben – épphogy vázolja lenne, vagy csupán impresszionista módon lenne jelezve; sokkal inkább egy rendszerezett és kiegyensúlyozott kifejező erő dominál, amely szinte úgy ábrázol, mint egy jegyzőkönyv, és amely még akkor sem veszíti el teljes világosságát, amikor a könyörgés, a részvét, a harag, a félelem vagy a rettegés hangján szól.” (Mátyus Norbert fordítása. In: *Dante a középkorban*, Bp., 2009)

BARNA IMRE

Eco, Salinger és a többiek

PONT FORDÍTVA

A meghívást, ha jól emlékszem, még nyár elején kaptam. Hogy a műfordításról valamit, majd novemberben. Megtisztelt vele a főszerkesztő úr. Hogyan is mondhatam volna nemet, és hol volt az még? Aztán közeledett a dátum, és a vázlattal is megvoltam már, amikor szemembe ötlött egyszer csak a cím: *Merre tart a világirodalom?* Egy pillanatra megijedtem. Tudnom kéne? És ha nem tudom? Most már mindegy, gondoltam aztán. Nem tudom, és kész. Mert merre tart? (Honnan is?) Hát semerre. Vagy amerre *fordítják*. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a világirodalom (ami talán nem pusztán különféle nyelvű, hanem egymással valamiképpen kommunikáló irodalmak ilyen-olyan összessége), a goethei Weltliteratur tehát csak az olvasataiban létezik; az olvasat pedig már eleve fordítás. Fordítások és fordítók legalábbis biztosan kellene hozzá. Ha pedig kellene, akkor én is kellek. És nem baj akkor, ha igenis csak erről, a fordításról fogok beszélni Debrecenben. A műfordítás időszerű kérdéseiről? A munkámról. Két regénycímről. Ecóról, Salingerről, Freisinger tanár úrról és Shakespeare-ről. Az újrafordításról.